

הלכות קצובות¹

ר ב צ ע י ר

החיבור מיוחס לרב יהודאי גאון. גם המסדרים או המעתיקים הראשונים הוסיפו בראש הספר: אלו הלכות קצובות אשר עשה רב יהודאי וכו', אולם כבר הוכיחו החוקרים שהשערה זו מוטעת היא ואין ליחס את הספר הזה לרב יהודאי, שחבר ספר אחר על אותו הנושא בשם "הלכות פסוקות", שהוא שונה מ"הלכות קצובות" בין בתכנון ובין בצורתו ובלשונו ובסגנונו. וכבר טרחו בזה כמה מחברים להוכיח בהוכחות רבות, שהם שני ספרים נבדלים להוציא מידי חכמים אחרים, שהחזיקו בדעה זו, ש"קצובות" ו"פסוקות" היינו הך².

ספר הלכות קצובות כמו שהוא לפנינו עפ"י הוצאת מרגליות הוא קובץ של קטעי הלכות, שקשה לשער מה היתה כמותו של הספר בשלמותו וכמה חסר ממנו. אבל מן הקטעים שלפנינו אפשר לדון על איכותו של הספר, כי כל קטע וקטע הוא דבר בפני עצמו. ברור, עד כמה ששם הספר מוכיח ועד כמה שהקטעים הללו מעידים על עצמם, שמתכלית הספר היה לחבר מין ספר חוקים, שישמש הלכות קצובות וקבועות למעשה, לפי שאין הספר הזה עוסק אלא בדברים הנוהגים "בזמן הזה" לאפוקי "הלכתא למשיחא". ואלה שמות הפרקים: הלכות עירובין, שבת, בכורות, חנוכה, ד' פרשיות, פורים, עומר, פסח, יום טוב, תשעה באב, יום הכפורים, סוכה, לולב, שעור המקוה, גיטין, שימוש בית דין, יין נסך, אבל, תפילין, ציצית, מזוזה, ספר תורה, טריפות וכו'. כל העניינים כולם הם הלכות למעשה, חוץ מהלכות העומר, שקשה לדון למה הכניסן המחבר לכאן, שהרי אין העומר נוהג בזמן הזה, ואולי הביאן המחבר משום שיעור חלה הנוהגת בזמן הזה, וכן באמת מתחיל בהלכות אלו: העומר שהיו ישראל עושין שעורו ארבעים ושלש ביצים וחומש ביצה כמשקל הביצים משקל העומר ומשיעור כזה אשה חייבת לפרוש חלה. חוץ מזה יש כאן דין איסור "חדש" הנוהג בזמן הזה מן התורה לדעת כל הפוסקים (רמב"ם, הלכות מאכלות אסורות פ"י וטש"ע יו"ד סי' רצ"ג), נמצא בעל ההלכות

1 ספר "הלכות קצובות" מיוחס לרב יהודאי גאון, הוציאו לאור על פי מקורות נדפסים ובתבדיל והוסיף עליו מכוא והערות, ד"ר מרדכי מרגליות, חברה להוצאת ספרים על-יד האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ב.

2 עי' אוצר הספרים של בן יעקב, ערך הלכות פסוקות, גרין-שפ"ר ח"ג עמ' 195 ודב"ב ח"ב עמ' 355.

מזכיר דין העומר לשם הדינים הללו. ואפשר שיש כאן גם הטעמה על ממחרת הפסח, להוציא מלבן של כתות הקראים שהתחילו להתפשט בזמן ההוא שהלכו בשיטת הצדוקים בפירוש „ממחרת השבת“.

ההלכות הנקובות בשם שימוש ב"ד כוללות: דיני עריות, יבום וחליצה, קדושין וגטין וכתובה וכל דיני אישות בכלל, וירושה ודיני מקח וממכר, שבועות ופקדונות, ומזה השם שימוש ב"ד, כלומר כל הדברים שנמסרו לסמכות ב"ד, לא ליחיד, כדיני איסור והיתר. יש שם דרך אגב גם דיני איסורים מעט, אבל הללו גבלעו ברובם ובשייכות לדיני ציבור. יש ידים להשערת מרגליות שהשם שימוש בית דין הוא במובן מיוחד ומסוים מעין פנקס שסופרי הדיינים היו רושמים בו את עיקרי הטענות של בעלי-הדין ואת פסקי-הדין, כלומר תמצית המשפטים ומעשי ב"ד. עיי"ש שמביא ראיות לכך מתשובות הגאונים שהשתמשו במובן זה בלשון שימוש בית דין. ומכל מקום הדבר צ"ע, אפשר שהשם הוא פשוט כפי המקובל בכל מקום.

בכלל, אי אפשר לדון על שיטת סידורו של המחבר, כי אין אנו יודעים אם הסדר הנ"ל הוא באמת של המחבר או, שהוא מעובד ע"י אחרים. מכל מקום אף סדר זה, כמות שהוא, יש בו שיטה והגיון, אלא שאינו מובן למה הכניס הל' בכורות בין הל' שבת וחנוכה, והלכות שעור המקוה בין דין לולב וגיטין. אולם מכיון שאין אנו יודעים מהות הספר וכמותו מתחילתו, אפשר שהיו בינתיים פרקים אחרים אשר הם קרובים בעניניהם להללו. ואפשר שההלכות הללו נשתרבבו שלא במקומן באשמת המעתיקים. דרך הרצאתו של המחבר הוא קב ונקי, הוא מוסר עיקרי הדינים בקיצור נמרץ, הלכה פסוקה בסגנון עברי מדויק ומספיק, ואף כשמעתיק לשון המשנה והתוספתא הוא מצמצמה ומקצרה ומוסר את תוכנה בלבד, תמצית מן התמצית, בלשונו במלים פסוקות בודדות. וגם מסרס לפעמים לשון המשנה, מקדים ומאחר לפי ראות עיניו. דוגמא לדבר: כל דיני חזקת הבתים, חזקת קנין וחזקת שנים, הוא פוטר בפסקה אחת: חזקת הבתים שלש שנים, בנה וסתר, פרץ וגדר ולא ערער עליו שום אדם בעולם נתחזק (נ"ד). אפשר לומר, שהוא החיבור המדויק ביותר והמצומצם בסגנונו ההלכתי המשפטי שבספרות הגאונים.

אגב, המבאר, ד"ר מרגליות, נתקשה בנוסח המחבר שערבב חזקת ראייה וחזקת קנין וגם התנאי „ולא ערער שום אדם“ שהוא תמוה לגבי חזקת קנין, שהרי השטר בידו. אבל אין כאן קושיה. דברי המחבר הם הם לשון המשנה: במה דברים אמורים במחזיק, ע"פ הסבר הגמרא (שם נ"ב:), בד"א בחזקה שיש עמה טענה (כלומר ערעור), אבל בחזקה שאין עמה טענה, כגון שבעל הקרקע מודה לו ליטלה (רשב"ם) נעל גדר פרץ כל שהוא כו' והם הם דברי המחבר בקיצור ומיירי, כמובן, שאין לו שטר.

המו"ל הנ"ל מראה על כמה הלכות בספר זה שהן בניגוד לבבלי ולהוראת גאוני בבל. ולפיכך יש ידים מוכיחות, לדעתו, שהן לקוחות ממקורות א"י.

לדוגמא הוא מביא הלכות אחדות, מהן זו שמצות חליצה קודמת, ואם אחד מהם ביקש לחלוץ שומעין לזה שרוצה לחלוץ. ומזה הוא מוכיח שזהו ממקור הירושלמי (יבמות פ"ב ע"ד): הוא רוצה (ליבם) והיא אינה רוצה שומעין לו. (וכבר העיר על ירושלמי זה לוי, עיי"ש עמ' 22). אבל אין זו הוכחה ברורה! זוהי מחלוקת עתיקה בין ראשוני התנאים ובין משנה ראשונה ואחרונה (בכורות סוף פ"א) ומחלוקת זו נמשכה גם אצל אמוראי בבל, אמר רב אין כופין (יבמות ל"ט): ועיי"ש רש"י ותוספות שני פירושים, אם לחליצה או ליבום ואין בזה הכרע, גם בירושלמי גופו לא הכריעו ויש שתי דעות: אית תניא תנא חליצה גנאי ואית תניא תנא חליצה שבת, כאן כמשנה ראשונה, כאן כמשנה אחרונה (שם פ"ב, ה"ו), בכל אופן אי־אפשר להניח הלכה פסוקה, שהירושלמי הוא נגד הבבלי בזה ולהסיק מזה מסקנה, שבעל הלכות קצובות הלך אחר הירושלמי.

עוד ראייה הוא מביא, שבעל הלכות שאב ממקורות ארצי־ישראליים מפסקא הלכה ל"ז: ואיש אם אמר באמירה כתבו גט לאשתי באין במקום שיש שם סופר וכותבו הסופר וחותמין חתימת ידם וכשר. וזהו נגד הבבלי גיטין ס"ו: שמילי לא ממסרין לשליח ופסול. ואולם בירושלמי הובעה האבעיה באופן אחר ופוסק שם הרי זה גט, והטעם משום "דהוי ליה מילי" אינו נמצא בירושלמי כלל, ובכן לפי דעת המו"ל הולך בעל ההלכות אחר הירושלמי.

אולם באמת אין כאן סתירה בין הבבלי והירושלמי, ששניהם מדברים בענינים שונים. בבבלי מדובר כשאמר להם שיכתבו בעצמם, שהרי כך הוא הלשון: אמר לשנים כתבו ותנו גט לאשתי ואמרו לסופר, כלומר שהוא אמר להם שהם בעצמם כתבו, והם הלכו ואמרו לסופר כתוב, משום כך הוא פסול וכפירש"י: דהכי מילי בעלמא מסר להו ואינן חוזרין ונמסרין לסופר ולא דמי למוסר גט לשלוחו שיכול לחזור ולעשות שליח אחר. אבל בירושלמי מדובר באופן, שאמר לשנים מפורש: אמרו לפלוני שיכתוב ואתם חתומו הרי זה גט, שאינו שייך בענין זה "מילי לא מימסרי לשליח", שהרי עשה אותם שלוחים, וזוהי שליחות רגילה. נמצא שאם באופן שלא מסר להם אלא מלים ולא עשאם שלוחים גם הירושלמי מודה שמילי לא מימסרי לשליח. אבל אם כך קשה, שהלכה זו היא גם נגד הבבלי וגם נגד הירושלמי. ואפשר שמדייק בלשון שאמר להם כתבו גט לאשתי ותנו לה שתהא מותרת לכל אדם, ואם כן היתה כוונתו שיעשו עפ"י דין כל מה שצריך ובודאי כיון שיהיו שלוחיו לכל דבר והרי זה כאילו אמרו להם אמרו לסופר וצ"ע³.

³ שם בפסקה זו אין הלשון ברור ואיש אם אמר באמירה. מה שיויך אמר באמירה? הרי זהו כפל לשון. (ונראה שנשתרבה מלה זו מן הפסקה הקודמת: הגוסס בשעת פטירתו דבריו קיימים בלא קנין וצ"ל דבריו קיימים "באמירה" בלא קנין).

מרגליות מתקשה בביאורן של כמה הלכות שבספר זה הסותרות לפי דעתו את ההלכות המקובלות בתלמוד, לדוגמא: בה' עירובין סי' י"א וסי' ט"ו מחלק המחבר בין מבוי פחות מארבע אמות, שעושה קורה ומארבע עד עשר מצריך לחי ואין לזה שורש בהלכה לדעת המבאר. ובאמת שום פוסק לא הביא חילוק זה. ועיין שם אות ט"ו בשם אלב"ק האומר, שהמחבר הזה נותן ספר שמושי ואינו מדקדק בפרטי ההלכה. אלא עצה טובה קמל"ן עיי"ש, אבל אין להוציא את הלכות המחבר הזה מחזקתו, שכן הוא מדקדק בכל שאר ההלכות. ונראה, שכך הוא מפרש את דברי הגמרא: הכשירו בלחי, הזורק לתוכו חייב, הכשירו בקורה, הזורק לתוכו פטור, קסבר לחי משום מחיצה וקורה משום היכר (עירובין י"ב:). וסובר המחבר הזה, שקורה שאמרו משום היכר, היינו כשאין שם תורת מחיצה וכגון שהוא פחות מד' אמות, אבל יתר על ארבע — משום מחיצה הוא וצריך לחי, וכן משמע מדברי הרמב"ם ה' שבת פ"ז ה' ט"ו: מבוא שהכשירו בקורה ואף על פי שמותר לטלטל בכלו כרה"י הזורק מתוכו לרה"י. פטור, שהקורה משום היכר היא עשויה ועי"ש במגדל עוז, שגורס בל' הרמב"ם "שהכשירו" בחיריק תחת ההא והשין, כלומר שהוא הכשיר אותו בכך משום שאין שם מחיצה, מכיון שהיא פחות מד' אמות.

בה' פסח סי' י"א: ואסור לשחוט בהמה מסוכנת ביום טוב, אבל שאינה מסוכנת מותר כו'. המבאר אומר, תמוה הדבר, שהמחבר מחמיר במסוכנת מבאינה מסוכנת, לפי שנראה שזה נגד המשנה (ביצה ג' ג', וגמרא פסחים מ"ו:) אבל אין כאן קושיה, המחבר לא נכנס כאן בפרטי דיוקי ההלכה. באמת, מסוכנת שאין כוונתו לאכול ממנה, אלא רוצה לשוחטה כדי שלא תמות ויפסידנה, מן הדין אסור לשוחטה, אלא שחכמים התירו משום הפסד ממונו ע"י הערמה לאכול ממנה כזית, מה שאין כן בשאינה מסוכנת שכוונתו לאכילה מותר לשוחטה בכל אופן, וזהו הדין שפוסק המחבר שמסוכנת שאין כוונתו לאכול ממנה כזית אסור אלא שלא כתב את העצה שכשיאכל ממנה כזית התירו חכמים אפילו במסוכנת. בדבר המקום שבו נתחבר הספר אין לקבוע מסמרות. מכמה מנהגים שמביא, שבהם נחלקו הבבליים ובני ארץ ישראל, המחבר מכריע לצד מנהגי בבל נגד מנהגי ארץ ישראל, כגון לענין יו"ט שני וחלוקי הפרשיות וכמה חילוקים אחרים (עיין פרק שני מבוא עמ' 15). ביחוד מכריע הדבר, שהמחבר מדבר ביום טוב שני בסתם כרגיל וכמעשים בכל יום (ב"ה פסח ה"ו ויו"ט ה"י וה' י"א) דבר שאי אפשר, לו לא היה מתחבר בגולה. אמנם גם בני הגולה שעלו מבבל לא"י המשיכו לחוג יו"ט שני גם בארץ, אבל אין הדבר מתקבל על הלב, שמחבר ספר הלכה למעשה ידבר סתם על מנהג יו"ט שני משום קיבוץ קטן של גרים, נגד מנהג הארץ. מן הסגנונות אי אפשר ג"כ לדון הרבה, כי כמה סגנונות נתערבבו כרגיל אצל המעתיקים ובכלל אין להעמיד יסוד על מבטא אחד או שניים. גם מנהגים בודדים אפשר שיעברו ממדינה למדינה ע"י שבויים או עולים שונים. מרגליות נוטה בזה לדעה זו, שהספר נתחבר באיטליה

מפני מנהגים אחדים, שיש בהלכות קצובות המכוונים ישר למנהגי איטליה (עיי"ש עמ' 17). אבל מכיון שידענו מתשובת גאון ידוע המיוחסת לרב האי שההלכות של רב יהודאי לא הגיעו לבבל אלא לאחר מאה שנה אחר מותו, ואם נאמר עם המבאר שספר זה נתחבר באמצע המאה התשיעית בערך, שאז היתה איטליה בבחינת פריהיסטורית (טרום-הסטורית) לפי הנחת מרגליות, ולא הגיעו לנו משם שום דבר בעברית, אם כן, כיצד אפשר להניח שבזמן ההוא נתחבר שם ספר הלכותי חשוב כזה שנכתב בעברית נאה ומשובחת כזו ושלמרות הזרות ההלכתית שבספר יש בו עמקות הלכותית וצמצום של סגנון משובח כזה? זוהי השערה רחוקה. אלא בודאי נתחבר הספר או בבבל או בא"י וא"א לקבוע מסמרות לאיזו ארץ לתת את משפט הקדימה. כמו"כ אין לקבוע מסמרות בדבר הזמן של יצירת החבור הזה, זולת שנתחבר בתקופת הגאונים. בדרך כלל עשה הד"ר מרגליות מלאכה חשובה, ביחוד במבואו, שהאיר כמה מבואות אפלים במקצוע זה בתקופת הגאונים, ועבודתו ראויה לברכה גם מצד הסגנון.⁴

⁴ לאחר כובתי בא לידי עתון „סיני" מכסלו תש"ד ובו מאמר חשוב מודויק מאת ד"ר עזריאל הילדסהיימר על המבוא לספר „הלכות קצובות" הוצ' מרגליות זה, וגם הוא בא לידי מסקנה, שנימוקיו של מרגליות, שהספר נתחבר באיטליה אינם עומדים בפני מבקורת ואין בכל ראיותיו משום הוכחה על הנחה זו. לפי השערתו כתב המחבר את ספרו בארמית בבבל ותורגם לעברית בא"י. ויש סמוכין להשערה זו מן ההגיון ומלשון העברית הנקיה ביותר.